

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XIII—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Է. Մ. ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ

Մոնղոլական արշավանքների խմորման շրջանում Երզնկան և Եկեղյաց դավառը գտնվում էին Իկոնիայի սելջուկյան իշխանության կազմում, իբրև առանձին էմիրություն, բայց պահպանեցին իրենց հայկական դեմքը՝ Ժամանակակից հայ և օտար աղբյուրների վկայությամբ, քաղաքի ու նրա շրջակա բնակչության հիմնական մասը հայերն էին, որոնց հետ խառը բնակվում էին որոշ թվով հույներ ու սելջուկներ։ Գտնվելով Հայաստանի վրայով հարավից հյուսիս և դեպի արևելք ձգվող տարանցիկ առևտրական ճանապարհների կենտրոնում, Երզնկան շարունակում էր մնալ իբրև առևտրի, արհեստագործության նշանավոր կենտրոններից մեկը։ Քաղաքի արհեստագործության բազմաթիվ նմուշներ լավագույնի համբավ էին վայելում և մեծ պահանջարկ ունեին Արևելքի շուկաներում։

Սակայն շուտով Երզնկային վիճակվեց պետականությունը կորցրած Հայաստանի քաղաքներին հատուկ այն ծանր ճակատագիրը, երբ նախկին նվաճողը պարտվելով, քաղաքն անպաշտպան է թողնում նոր նվաճողների առջև և պաշտպանության գործը բացառապես ընկնում է վատ զինված հայկական բնակչության ուսերին։

Երզնկան մոնղոլներն առաջին անգամ նվաճեցին 1243 թ.։ Դրանից մի փոքր առաջ նրանց հաջողվում է Ջաման Կատուկի ճակատամարտում ջախջախել Իկոնիայի սուլթանին, որն աճապարանքով նահանջել էր դեպի արևմուտք՝ ճակատագրի քմահաճությին թողնելով քաղաքի բախտը։ Ջնաթած ուժերի բացահայտ անհավասարությանը, Երզնկայի հայ բնակչությունը համառ դիմադրություն է կազմակերպում մոնղոլական հրոսակների դեմ։ Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է, «ե քնակիչք քաղաքին բազում հարուածս հասուցեալ ի վերայ զորացն թաթարացս»¹։ Քաղաքի պաշտպանների հնրոսական դիմադրության մասին է խոսում այն փաստը, որ սկզբում չկարողանալով կոտրել նրանց դիմադրությունը, մոնղոլներն ստիպված են լինում շարունակել իրենց առաջխաղացումը և միայն Կեսարիան ու Սերաստիան գրավելուց հետո, ամբողջ ուժերը կենտրոնացնելով Երզնկայի դեմ, երկարատև պաշարումից հետո, միայն խաբուրթյամբ գրավեցին այն։ Մոնղոլ թաղաք՝ մոնղոլները դաժան հաշվահարգար տեսան քաղաքի պաշտպանների հետ։ Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ միակ մխիթարությունը լինում է այն, որ մոնղոլական բանակում եղած հայերը հնարավորին չափ աշխատում են թեթևացնել բնակչության վիճակը։ Նրանց մի մասին փրկելով կոտորածից և գերեվարությունից, «Մանաւանդ մեծամեծ իշխանքն Աւագն և Շահնշահն, Վահրամ և որդի իւր Աղպուղան և խաչենցիքն՝ Զալալն Հասան, և զօրք իւր, և ազգականքն, և Գրիգոր Գոփին որդի՝ մօրաքուներ որդի Զալալին, և այլ իշխանքն և զօրք նոցին ըստ կարի իւրեանց»։ Եւ այս եղև ի ՈՂԲ [1243] թուականիս հայոց»²։

Ավերելով քաղաքը և ղրկելով նրան պաշտպանական միջոցներից, մոնղոլներն իրենց առջև հավանաբար նպատակ չէին դրել հիմնովին կործանել այն, այլապես աննպատակ և անիմաստ կլինեին Երզնկայում «շահնա» (ոստիկան) թողնելը։ Բն որքան ժամանակ է Երզնկան կառավարվել մոնղոլական կառավարչի կողմից դժվար չէ կռահել, եթե նկատի առնենք, որ 1248 թ. մոնղոլների օգնությամբ Երզնկայում Իկոնիայի սուլթան է հռչակվում Ռուքն-էդ-դինը։ Ռայց այս անգամ սելջուկյան տիրապետությունը այլևս երկար չի տևում, որովհետև 1256 թ. մոնղոլները մի նոր արշավանք են ձեռնարկում դեպի Երզնկա և նորից գրավում այն։

Միջանկյալ նշենք, որ ըստ իրենց որդեգրած քաղաքականության, մոնղոլներն Իկոնիայի սուլթանությունը նվաճելուց և հարկատու դարձնելուց հետո, վերադարձրել էին սուլթանի ժողովանդներին, ըստ երևույթին, նրանց 1256 թ. երկրորդ արշավանքը Երզնկայի վրա թելադրված է եղել սուլթանության ապստամբությամբ։ Որ սուլթանությունը այս շրջանում մոնղոլներից անկախ կամ ապստամբ վիճակում էր գտնվում, հաստատվում է թեկուզ այն փաստով, որ Կիլիկիայի

1 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1961, էջ 283։

2 Նույն տեղում, էջ 284։

հայոց Հեթում Ա թագավորը 1254 թ. մոնղոլական Մանգու խանի մոտ բանակցությունների զեպիս ստիպված է լինում ծաղկած անցնելու սուլթանության միջով, այդ թվում և Երզնկայով³։

Որոշակի դժվար է առել, թե մոնղոլները Երզնկան երկրորդ անգամ գրավելուց հետո, ինչպիսի վարչություն ստեղծեցին այնտեղ, սակայն փաստն այն է, որ մի քանի տարի անց Երզնկա բաղաժը և Երզնկաց գավառը ժառանգաբար կառավարում էին հայ իշխանները, Այսփաստն, ինչ խոսք, ուսումնասիրողներին վաղուց հայտնի է և այս մասին բավականաչափ գրվել է, սակայն, որքան մեղ հայտնի է, հայկական իշխանության վերստեղծման հանգամանքներն առանձին քննության նյութ չեն դարձրել։ Նրանցից միայն Ա. Սրապյանը, հենվելով Հ. Մանանդյանի այն ճիշտ եզրակացության վրա, թե մոնղոլները ընդհանրապես չէին փոխում նվաճված երկրների քաղաքական կարգը, այլ աշխատում էին իրենց շահերին ծառայեցնել տեղական զինվորական ուժերն ու վարչական ապարատը, ենթադրում է, թե նույնը տեղի է ունեցել նաև Երզնկայում⁴։ Այս տեսակետը, կարծում ենք, որոշ բացատրության և լրացման կարիք ունի։

Նախ՝ մոնղոլները այդպես էին վարվում ոչ միայն հայ և վրաց իշխանավորների նկատմամբ, այլև, ինչպես վերը նշվեց, Իկոնիայի սուլթանության, այդ թվում և Երզնկայի էմիրության նկատմամբ (1243 թ. Նորդեկան նվաճվելուց հետո նորից հանձնվեց սելջուկ տիրոջներին)։ Հետևաբար հայկական իշխանության վերստեղծումը Երզնկայում, որ վաղուց ի վեր կառավարում էին սելջուկ էմիրները, չի կարող դիտվել իբրև նույն քաղաքականության արդյունք, ինչ ասենք հայկամ վրաց իշխաններին իրենց տիրություններում վերհաստատելը և նրանց ռենյու-իս իրավունք տալը, Որովհետև այս դեպքում Երզնկայի մահմեդական տերերին փոխարինելով քրիստոնյա հայ իշխաններով, մոնղոլները ոչ միայն արմատական վերափոխություն էին կատարում իշխանության հարցում, այլև հետապնդում էին որոշակի նպատակներ։ Մեր կարծիքով այն առավելապես կապված էր Մերձավոր Արևելքում և Փոքր Ասիայում մոնղոլների նոր ստրատեգիական գլխի հետ և մասամբ արդյունք էր հայ-մոնղոլական ռազմա-քաղաքական դաշինքի։

Հեթում Ա-ն թաթար-մոնղոլական արքունիքից վերադառնում է 1256 թ. և իբրև մոնղոլական կայսրության վասալ ու դաշնակից՝ մասնակցում Իկոնիայի սուլթանության դեմ հիշյալ թվականի արշավանքին։ Հեթում պատմիչի վկայությամբ, մինչ այդ Մանգու խանը համաձայնություն էր ավել Հեթումին հանձնելու թուրքերի՝ Կիլիկյան թագավորությունից նվաճած երկրները, ինչպես և թեթևացնելու հարկերը և, ընդհանրապես, հայերի վիճակը բուն Հայաստանում։ Հայտնի է, որ թաթարները ինչ որ չափով կատարեցին իրենց խոստումը⁵։

Թաթարները սկսում են ծրագրել առաջավոր և Փոքր Ասիայի համար կարևոր նշանակություն ունեցող մի արշավանք, որը պետք է հիմնովին փոխեր իրերի և ուժերի փոխհարաբերությունն այդ երկրամասերում։ Դա Բաղդադի խալիֆայի վերջնական նվաճումն էր և մահմեդականության միջնաբերդի կործանումը։ Հասկանալի է, որ այս խնդրի լուծման ճանապարհին մոնղոլները պետք է վերացնեին հավանական խոչընդոտները, որոնցից մեկը Իկոնիայի սուլթանությունն էր։ Սակայն, 1256 թ. Իկոնիայի սուլթանության ջախջախումից հետո էլ, մոնղոլներին պետք էր ամուր թիկունք, և պատահական չէ այս շրջանում քրիստոնեական տարրերին

³ Նկատի ունենք Ապուլ Ֆառաշի հաղորդած գրույցը Հեթում Ա-ի հետ Երզնկայում պատահած միջադեպի մասին, տե՛ս Յ. Քիրտան, Երիզա և Երզնկաց գաւառ, Վենետիկ, 1953, հ. Ա, էջ 114—115։

⁴ Ա. Սրապյան, Հովհաննես Երզնկացի, Երևան, 1956, էջ 13—14։

⁵ Մեր կարծիքով ճիշտ չէ այն հետևությունը, թե Հեթումը Մանգու խանի մոտ բանակցությունների վարելիս չէր կարող շղափել բուն Հայաստանին վերաբերող խնդիրներ։ Տե՛ս История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, стр. 306. Հնարավոր է, որ այդ հարցում Հեթում պատմիչի հաղորդածը որոշ չափազանցություններ պարունակի, սակայն Գրիգոր Ակենեցիի ևս չի թաքցնում, որ Հեթում Ա-ն խանի մոտ զնալիս հետապնդում էր ոչ միայն իր երկրի, Կիլիկիայի անվտանգության շահերը ապահովելու, այլև համահայկական, ավելին, նույնիսկ Արևելքի համաքրիստոնեական շահերը պաշտպանելու նպատակ. «Ապա վասն սիրոյ քրիստոնեից, ևս առանձն՝ վասն իւր սեփական երկրի», գնաց բազում գանձիւք առ Մանգու-դանն, և հոգաց լծողու երկիրս իւր զայսպիսի բարկութիւնս, և յորժամ հասավ առ դանն կամօքն աստուծոյ, մեծարեցաւ ի դանն. և արարեալ դանն մեծ պատիւ և հարկիս թագաւորին հայոց և զամենայն բան նորա հոգաց ըստ կամաց նորա...» («Պատմութիւն ազգին նետողաց», Ս. Պետերբուրգ, 1870, էջ 22—23)։ Հեթում Ա-ն Հայաստանում հանդիպելով հայ իշխաններին, ըստ երևութի մանրամասն քննարկել էր Մանգու խանին ներկայացնելիք իր խնդիրները, այդ հարցում լսելով հայ իշխանների կարծիքները։

սեռաշահելու հետաքրքիր է, որ Գանձակեցի կարինի, Երզնկայի և Հայաստանի մյուս քաղաքների նվաճումը նկարագրելիս (Բաշու Նոինի կողմից՝ 1256 թ. նախկինի պես խորը կսկիծով ի խոսում ինչպես 1243 թ. մասին, որովհետև այդ շրջանում հիմնականում թուրքական բնակչությունն էր կոտորվում: Պարզ է, որ մոնղոլների համար արդեն միևնույնը չէր. թե ում էին կոտորում: Պատմական այս ֆոնի վրա է, որ երևան է գալիս Երզնկայի հայկական իշխանությունը: Այս, ինչպես և այն հանգամանքը, որ մոնղոլները հետագայում ամեն կերպ օգնում ու խրախուսում էին հայկական իշխանության գոյատևումը Երզնկայում, հիմք է տալիս ասելու, որ աշխարհային նվաճած հայկական զավառներում հայկական իշխանությունների վերհաստատումը նրանք դիտում էին իբրև իրենց թիկունքը ապահովելու կարևոր պայման:

Առաջին ստույգ տեղեկությունը Երզնկայի Հայկական իշխանության և նրա գլուխ կանգնած առաջնորդների մասին վերաբերում է 1266 թ.: Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ Երզնկայի Սարգիս արքեպիսկոպոսը Հուլաուի համար կնության է բերում Միքայել պալեոլոգ կայսեր դստերը՝ Դեսպինա Մարիամին, սակայն Հուլաուն մեռած լինելով նրա հետ ամուսնանում է Ապաղա խանը: Նույն թվականին առաջին հիշատակությունը կա նաև Սարգիս արքեպիսկոպոսի որդու, Երզնկայի Հովհաննես իշխանի մասին. «Գրեալ է ի էծօն թուին ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ եւ յարհնպիսկոպոսութեան տեառն Սարգիս մահարասիայի մեծի, ի քրիստոսապսակ իշխանին մերոյ պարոն Յովհաննէսի տեառն ծառայի, ի յնկեղեաց զավառն Երզնկայ»⁷:

Նկատի ունենալով, որ 1266 թ. Սարգիս արքեպիսկոպոսը այնպիսի մեծ հեղինակություն էր ու միայն մոնղոլների աչքում, այլև Կոստանդնուպոլսի արքունիքում, որ նրան վստահում են քաղաքական կարևոր նշանակություն ունեցող մի ակտ, պետք է ենթադրել, որ նա նոր մարդ չէր իշխանների մոտ և վաղուց արդեն հայտնի էր իբրև Երզնկայի արքեպիսկոպոս և իշխանաձայն: Մասնավորապես, որ Սարգիս արքեպիսկոպոսը այս շրջանում ավարտում է մի հրաշալի տաճարի շինարարությունը, որի կառուցումը հազիվ թե սկսված լիներ թուրքական տիրապետության շրջանում և որի կառուցման համար անպայման մի քանի տարի էր պետք: Հետևաբար Երզնկայի հայկական իշխանությունը պետք է որ ստեղծված լինի ամենաուշը ԺԳ դարի 50-ական թվականներին:

Սկսած այդ շրջանից, մինչև 1276 թ.՝ մինչև Սարգիս արքեպիսկոպոսի և Հովհաննես իշխանի շարանեց յապանությունը, Երզնկայում տիրում է խաղաղություն. որը և տալիս է իր առատ պտուղները ինչպես երկրի տնտեսության, շինարարության, առևտրի և արհեստների, այնպես էլ գիտության և մշակույթի բնագավառներում: Այս շրջանը բնորոշում են թուրքական թերությունները, որոնք չեն հասնում իշխանության և մշակույթի բնագավառներում: Այս շրջանը բնորոշում են թուրքական տիրապետության շրջանում և որի կառուցման համար անպայման մի քանի տարի էր պետք: Հետևաբար Երզնկայի հայկական իշխանությունը պետք է որ ստեղծված լինի ամենաուշը ԺԳ դարի 50-ական թվականներին:

Սկսած այդ շրջանից, մինչև 1276 թ.՝ մինչև Սարգիս արքեպիսկոպոսի և Հովհաննես իշխանի շարանեց յապանությունը, Երզնկայում տիրում է խաղաղություն. որը և տալիս է իր առատ պտուղները ինչպես երկրի տնտեսության, շինարարության, առևտրի և արհեստների, այնպես էլ գիտության և մշակույթի բնագավառներում: Այս շրջանը բնորոշում են թուրքական տիրապետության շրջանում և որի կառուցման համար անպայման մի քանի տարի էր պետք: Հետևաբար Երզնկայի հայկական իշխանությունը պետք է որ ստեղծված լինի ամենաուշը ԺԳ դարի 50-ական թվականներին:

6 Օրմանյանը, նրան հետևելով նաև Քյուրտյանը, կասկածելի են համարում Գանձակեցու հաղորդածը այն մասին, որ Դեսպինա Մարիամին կնության բերելու համար ուղարկված է եղել Սարգիս արքեպիսկոպոսը: Քյուրտյանը մեջ է բերում Արուլ ֆառաշի հաղորդածը այս առթիվ, ըստ որի «էվթիմիա Յունաց Անտիոքի պատրիարքը, եկաւ եւ Միքայել Բալեսլոկոսի աղջիկը կնութեան բերաւ Ապաղային», տե՛ս Յ. Քիւրտեան, երիզա եւ եկեղեաց զաւառ, հ. Ա, էջ 129:

Սակայն հարկ է նշել, որ Արուլ ֆառաշի հաղորդածը չի հակասում Գանձակեցու բերած փաստերին: Գանձակեցին հաղորդում է, որ Սարգիս արքեպիսկոպոսը զնաց մոնղոլների իբրև զիսպան, հասկանալի է, որ կայսրը իր հերթին չէր կարող քաղաքական նկատառումներով իր աղջկան կնության տալիս նրա հետ չուղարկել հոգևոր և աշխարհիկ նշանավոր մարդիկ և շատ տարբերակ կլիներ, որ կայսրի դուստրը ճանապարհ գրվեր միայն Սարգիս արքեպիսկոպոսի ուղեկցությամբ:

7 Յ. Քիւրտեան, երիզա եւ եկեղեաց զաւառ, հ. Ա, էջ 129:

8 Նույն տեղում, էջ 130:

Հօր ստացելու իշխանության, Եւ զձեզ ետ աստուած փոխանակ հարց՝ մխիթարութիւն ազգի և սին հաստատուն սրբոյ եկեղեցոյ և դեղ դիրացուցիչ խոցոտեալ սրտից քրիստոնէից...»⁹, շատ ճիշտ եզրակացութիւն է հանգում, թե խոսքը ուղղված է Հովհաննէս իշխանի որդիներին և Սարգիս Արքեպիսկոպոսի թոռներին: Եվ իրոք, Եկեղյաց գավառի և քաղաքական և հոգևոր իշխանությունը շարունակում է մնալ Սարգիս Արքեպիսկոպոսի տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքին: Այս հանգամանքը հաստատվում է նոր փաստերով: Մի ձեռագրի Հիշատակարանում կարդում ենք, «Արք, դրեցաւ սա ի մայրաքաղաքն Երզնկայն, ընդ Հովհաննէս սուրբ փրկչին կաթուղիկ՝ եկեղեցուն, զոր շինեաց տերն Սարգիս արհիական եպիսկոպոսն և բարեպաշտան որդի իւր Յոհաննէս Գրեցաւ ի թուականիս հայոց ԶԻԹ [1280], ի թագաւորութեանն լեւոնի բարեպաշտի. որդւոյ Հնթմոյ, և ի հայրապետութեանն տեառն Յակովբայ և լարհիական եպիսկոպոսութեանն տեառն Ներսէսի՝ թոռին տեառն Սարգիս և աստուածասեր եղբար նորին պարոնին Գրիգորիսի և լաշխարհակալութեանն Ապաղա խանին՝ որդւոյ Յուլայուն»¹⁰:

Որ հոգևոր իշխանությունը դեռևս շատ երկար ժամանակ շարունակվել է մնալ Սարգիսի և Հովհաննէսի ժառանգների ձեռին, կասկածից վեր է, որովհետև Սարգիսի սպանությունից հետո Երզնկայի արքեպիսկոպոս է դառնում Սարգիս թոռ տեր Ներսէսը, որին էլ հաջորդում են նրա ժառանգները: Ինչ վերաբերում է քաղաքական իշխանությանը, ապա վերոհիշյալ փաստերի՝ կարելի է ավելացնել հետևյալը: Բորոս Տարոնացի մանրանկարիչը 1287 թ. Երզնկայի երկրաշարժի առթիվ գրած մի տաղում ասում է.

«Պարոնն զիւր քաղաքն ձգեց
Մինչ ի Բաբերդ գնաց շահառա»¹¹:

Հասկանալի է, որ այստեղ ակնարկվող պարոնը չէր կարող Երզնկայի սովորական երեւելիներից մեկը լինել, այլապես կնշվեր նրա անունը: Այնինչ տաղի հեղինակի համար դրա անհրաժեշտությունը չի եղել, որովհետև նա ակնարկում է եկեղյաց իշխանին, որի ով լինելն առանց անունը տալու էլ պարզ է եղել ժամանակակիցների համար:

Երզնկայի վերոհիշյալ երկրաշարժը պետք է, որ ճակատագրական եղած լինի ոչ միայն քաղաքի բնակչության համար, որը ըստ Տարոնացու տաղի տվեց 10 000 զոհ, այլև հայկական իշխանության: Ամենածանր հարվածներից մեկն, անշուշտ, այն էր, որ երկրաշարժի ժամանակ հիմնովին կործանվում են քաղաքի պարիսպները, և այն մնում է անպաշտպան սելջուկյան հրոսակների առջև, որոնք մոնղոլների կողմից շախշախվելուց հետո էլ շարունակում էին որոշակի ուժ ներկայացնել: Որովհետև Մուսթաֆիսի Նազահատ-ալ-Ջուլայի վկայությամբ Երզնկայի պարիսպները վերաշինել է Ալա-էդդին սելջուկը (1297—1307 թթ.), որի տիրապետության տակ, պետք է ենթադրել, գտնվել է քաղաքը¹²: «...Նա ըստ կասկածամտ կրից կենցաղույս եւ ոչ կամելու դարեղաց տեղեաց տիրողաց, ոչ եղեւ ինձ անդորրութիւն ի տեղուդ: Այլ և յանհանգիստ ծփանաց աշխարհային ծովուս ի հարուցմանէ այլաց այլսանեիցն ազանց ի վերայ քրիստոնէից ոչ պատահեաց ախորժելի...»¹³ — վկայում է Երզնկացիին: Նույնը հաստատվում է նաև 1292 թ. գրիչ Ահարոնի գրած մեկ այլ հիշատակարանի տվյալներով¹⁴:

Երզնկայի ճակատագիրը այնուհետև բավական երկար ժամանակ խիստ հեղհեղուկ է դառնում: Ըստ հիշատակարանների և ժամանակագրությունների հաղորդած կցկտուր տեղեկությունների, քաղաքը երբեմն ենթարկվում է մոնղոլներին, երբեմն էլ՝ սելջուկներին: Այսպես, օրինակ, վենետիկցի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն, որը Երզնկայով անցել է հենց այս շրջանում, իր

⁹ Ա. Սր ա պ յ ա ն, Հովհաննէս Երզնկացի, Երևան, 1956, էջ 15:

¹⁰ Երուսաղեմի № 3392 ձեռագիր, էջ 496: Հիշատակարանը բերելիս օգտվել ենք Լ. Խաչիկյանի կատարած ընդօրինակությունից:

¹¹ Ինչպես նշում է Հ. Քյուրտյանը, Ակինյանը թորոս Տարոնացու վերոհիշյալ տաղը գրված է համարում 1458 թ. երկրաշարժից հետո, որի հետ Քյուրտյանը չի համաձայնվում: Կարծում ենք, վերը նկատած իշխանի գոյության փաստը հերքում է Ակինյանի կարծիքը:

¹² Յ. Ք ի լ ը տ ե ա ն, Երիզա եւ Եկեղեաց գաւառ, հ. Ա, էջ 143:

¹³ Տ. Ե պ ի ս. Պ ա լ ե ա ն, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց վանուց Ս. Կարապետի եւ Ս. Դաւիթի ի Կեսարիո, Վիեննա, 1963, էջ 56—57:

¹⁴ Յ. Ք ի լ ը տ ե ա ն, Երիզա եւ Եկեղեաց գաւառ, հ. Ա, էջ 144:

ուղեգրության մեջ խոսելով Հայաստանի քաղաքների մասին նշում է, որ Երզնկան նրանցը ամենահարուստն էր, բնակչությունը հիմնականում թաթարներին հպատակ հայեր էին:

Մեր նպատակից դուրս է մանրամասն շարադրել Երզնկայի և դավառի պատմության հայտնի բոլոր դեպքերը, մի բան, որ մանրամասն արել է Քյուրտյանը: Սակայն եզրափակելով իր պատմությունը XVI դարի անցքերով նա հանդում է այնպիսի հետևության՝ «թէ այս կացութիւնն կտուժեր երկրին խաղաղ արտադրող և առևտրական ժողովուրդը, որով և մասնավորաբար հայերը, որոնք անտեր ոչխարներու պես ինչ ընելին, ուր դառնալնին չէին դիտարկուած, ճշմարիտ է, որ այս ասպատակություններից առավել տուժողը նախ և առաջ բնիկ հայկական բնակչությունն էր. սակայն քաղաքը միշտ չէ, որ անօգնական էր, այլ հաճախ պատճառ դիմադրություն էր ցույց տալիս օտար նվաճողներին, և նույնիսկ այդ խառնակ, շփոթ ժամանակներում կարողանում էր նորից վերականգնել իր իշխանությունը հայ իշխանների գլխավորությամբ՝ ինչպես կտեսնենք ստորև:

Ձևաւած XVI դարի սկզբներին Երզնկան կորցնում է իր հայկական, քիչ թե շատ կայուն իշխանությունը, քաղաքում և նրա շրջակայքում շարունակվում է զարգանալ մշակութային և տնտեսական կյանքը: Սա մասամբ բացատրվում է նրանով, որ Երզնկա քաղաքը և նրան շրջալսող գյուղերի հիմնական բնակչությունը մնում էին հայերը, և օտար նվաճողները, որոնց հանդիմանում էր այս կամ այն միապետի հովանավորությամբ կարճ ժամանակով տիրանալ եկեղյաց դավառին՝ ստիպված էր հենվել հենց բուն հայկական բնակչության վրա, նաև՝ ընդառաջել նրանց իրավունքներին ու պահանջներին: Չպետք է մոռանալ այն հանգամանքը ևս, որ Երզնկայի հայկական բնակչությունը ուներ իր որոշակի կազմակերպությունները, որոնք հարկ եղած դեպքում փոխօգնության էին դալիս միմյանց: Այս տեսակետից խիստ ուշադրավ տեղեկություններ կան Հովհաննես Երզնկացու Երզնկայում կազմակերպված եղբայրության համար գրած «սահմանքում», որի կանոններից մեկը նախատեսում է՝ եղբայրները պարտավոր են օգնել իրենց «եղբորը». եթե վերջինս «ի փորձութիւն մարդկան անդանիցի և բռնաւորաց նեղիցի»¹⁵, ինչպես ճիշտ կերպով նկատում է Լ. Խաչիկյանը այդ առթիվ գրած իր հոդվածում, կազմակերպության բորժանությունն առավել արդյունավետ էր այն պատճառով, որ նրա մեջ ընդգրկվում էին քաղաքի աշխատավորության ամենալայն շերտերը, որոնք տարբերվում էին ինչպես իրեն զբաղմունքով, այնպես էլ կարողություններով: Քաղաքում և գավառում հայկական տարրերի ազդեցության մասին է վկայում և այն հանգամանքը, որ այս շրջանում ևս Երզնկայում շարունակում էին ապրել բազմաթիվ նշանավոր մեծատուն հայեր, որոնք մեծարվում էին ամիր, պարոն և խոջա տիտղոսներով: Մյուս կողմից, շարունակում է գոյատևել Սարգիս արքեպիսկոպոսի և Հովհաննես իշխանի գերդաստանը, ըստ որում արքեպիսկոպոսությունը մինչև XV դարի վերջը՝ առանց ընդմիջման, մնում է այդ տոհմի ժառանգների սեփականությունը, որի մյուս անգամները մեծարվում են վերը նշված աշխարհիկ տիտղոսներով: Ամենայն հավանականությամբ հենց արանք էլ հաջողվում է քաղաքի և դավառի ամբողջ իշխանությունը հետագայում նորից կենտրոնացնել իրենց ձեռքը:

Դժվար է որոշակի ասել, թե Երզնկայի հայկական բնակչությանը երբ հաջողվեց թոթափել մահմեդական լուծը կամ՝ ավելի ճիշտ՝ վճռել մահմեդական իշխանին, և քաղաքի ղեկավարությունը իր ձեռքը վերցնել: Քյուրտյանը նշում է, որ 1355 թ. հետո Երզնկան շարունակում են կառավարել մահմեդական իշխանները: Երզնկայի տեր է համարվում Հյուսիսի պելը, ապա Մուղահարուդդին Դայերդին պելը, որին Քյուրտյանը նույնացնում է Բախրազան կամ Դահարդան (=Բահարթեն) պելի հետ¹⁷: Որ այս նույնացումը անհավանական է, այդ մասին կխոսենք փոքր ինչ ստորև:

Ամենայն հավանականությամբ հենց Դայերդին պելից հետո է, որ Երզնկայում իշխանությունն անցնում է հայերի ձեռքը: 1374 թ. Հովհաննես Որոտնեցին լուսավորչի լեռներում գրած իր մի չափածո հիշատակարանում ասում է.

«...Ջրաւ գրչութեանս ի գաւառիս Դարանաղից,
ի լեառն Սեպուհ, որ դամբարան
լուսաւորչին հայոց ցեղից:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 289:

¹⁶ Լ. Խաչիկյան, Երզնկա քաղաքի «Եղբայրք միաբանութեան» կանոնադրությունը (1280 թ.), Բանբեր Մատենադարանի, 1962, էջ 365—376:

¹⁷ Տե՛ս Զ. Ք ի լ ո տ ե ա ն, Երիզա եւ եկեղեաց գաւառ, հ. Ա, էջ 289:

Այլ արհեստներ անգրաւ րանից
Յիշեցէք զիշխանն զլուս բարեպաշտից
Չձայկաղնի դարմ մեծից,
Ըզնութիւնս ծնունդ հրաշից
Որ ետ պատեւի զանտարանս՝ հալալ յընչից,
Ի յիշատակ իւր ծնողաց՝ ալիւ զարմից»¹⁸։

Այստեղ հուիւթիւնը հայ իշխանի հիշատակումը շատ հետաքրքրական է ոչ միայն այն-
իմաստով, որ հաստատում է XIV դարի շրջանում Երզնկայում հայկական իշխանու-
թյան գոյության փաստը, այլև որոշակի պարզութիւն է մտցնում հետազոյում այս կամ այն
սուրբ հիշատակված մի շարք իշխանների ազգային կրօնական պատկանելութեան և իրավունք-
ների մասին։ Հարցն այն է, որ Երզնկայի հայ իշխանները սովորաբար անվանվում են պարոն-
կամ ամիր։ Եվ այս տիտղոսների երկակի իմաստը ստեղծել է այնպիսի թյուրիմացութիւն, թե
վերոհիշյալ պարոնները և ամիրները պարզապէս մեծատուններ են առանց քաղաքական իշխա-
նութեան։ Մյուս կողմից հայ իշխանների շատերը, ինչպէս հայտնի է, սկսած դեռևս IX—X դա-
րերից, հաճախ կրում են օտար անուններ, ինչպէս հուիւթիւն, Սուլեյման, Պակթաժուր, Հասան-
Ջալալ և այլն։ Եվ ահա Երզնկայում գրված մի շատ հետաքրքիր հիշատակարանում թվարկվում
են մի շարք հայ ազնվականներ, որոնց թվում և վերոհիշյալ հուիւթիւնը, այդ անվան կրճատ-
հուիւթու ձևով, որը արդեն վախճանված է եղել։

«Շնորհիւ տեառն սկսալ և ողորմութեամբ նորին կատարեցի... եւ... Գրիգորիս... ի Հայոց
թուականս ՊԼԵ [1386], յունիս ԺԼ[10], ի խնդրոյ բարի և հաւատարիմ ծառային աստուծոյ Թա-
նատինի, որդւոյ հաճախ Ահարոնի, և մարենի դասէն թոռն տէր Սարգսի, որ մեծաւ լուսով և
բաղում փափազանաք և ցանկութեամբ խնդրեաց զսալ ի լուսաւորութիւն անձին իւրոյ և ի
մխիթարութիւն լսողաց հաւատացելոց։

Կրկին աղաչեմ զամենեանս յիշել ի տէր զստացաւ սորա զամիր Թաճատինն՝ ծնողաք և
յնուպտ գրչակս՝ ծնողաք և դուք յիշիք ի տէր... Այլ և մի պակասեցէ ի սմանէ (Երզնկայի
ս. կաթողիկէից—Բ.) երդ սաղմոսաց, ձայնք պաշտամանց, բուրումն խնկոյ՝ մի պակասէ ի
դրանէ սորայ։ Եւ սպասաւորք սորա և պատարագիւք՝ առաջինքն և վերջինքս, մնացեան սրբու-
թեամբ ի կամս աստուծոյ։ Նայ և զաստուածասէր պարոնս մեր զամիր Սուլայիման շնորհեցէ
այս սուրբ տոմարիս և մեզ ընդ երկայն աւուրս, զարտաքոյ ամենայն փորձ (անաց)։... ալլեւ
զբարի և զհա(ւատացեալ)։... զամիր հուիւթուն որ է փոխեալ ի Քրիստոս լուսաւորէ զաստուած
զիւր հոգին և երկն(աւուր) (արք)այութեան արժանի առնէ, ամէն...»¹⁹։

Կասկածից վեր է, որ այստեղ հիշատակված ամիր հուիւթուն նույն հայ իշխան հուիւթիւնն է։
որը հավանաբար Երզնկայի հայ իշխանական և արքեպիսկոպոսական ուղղակի ժառանգներից։
մեկն է եղել։ Դա երևում է նաև այն բանից, որ նրա ազգականներից մեկը՝ Թաճատինը ևս սե-
րում էր տեղի Սարգսի տոհմից։ Ինչ վերաբերում է աստվածասեր պարոն Սուլայիմանին, ապա,
ոչ մի հիմք չկա կասկածելու, որ նա եղել է հուիւթիւնի որդին։

Նույն շրջանում, Երզնկայում գրված մեկ ուրիշ ձեռագրում ևս հիշատակվում են մի խումբ
հայ իշխաններ, որոնք դարձյալ սերում են նույն տոհմից։ Գրիչ Հովհաննեսը, մաղթում է հիշել
Երզնկայի արքեպիսկոպոս Տեր Գրիգորին, որը եղել է պարոն Պակթաժուրի որդին, ինչպէս և
սեր Գրիգորի որդի պարոն Հովհաննեսին և վերջինիս որդի պարոն Պակթաժուրին իրենց մեր-
ձավորներով հանդերձ²⁰։

Առաջին հայացքից երկու հիշատակարաններում հանդես եկող տարբեր հայ իշխանավորների
անունները կարող են վերը նշված թյուր տպավորութիւնը ստեղծել, թե նրանք բոլորն էլ քա-
ղաքական իշխանութիւնից զուրկ մեծատուններ են։ Սակայն այն հանգամանքը, որ նրանք

18 Քյուրտյանը կարծում է, թե այս հուիւթիւնը Հովհաննես Որոտնեցու նախնիներից մեկն է,
և սակայն դա պնդելու ոչ մի հիմք չկա, քանի որ վերոհիշյալ հուիւթիւնը Երզնկայի կամ Դա-
րանաղիքի իշխան է համարվում (այդ երկու գավառները հաճախ միացվել են կամ նույնացվել)
և բացի այդ դա հուիւթիւնի մասին միակ տեղեկութիւնը չէ։ Նույն տեղում, էջ 301։

19 ՀՄՄՀ Մինիստրների սովետին առնթր Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտա-
հետազոտական ինստիտուտ, Մատենադարան (այսուհետև Մատենադարան), № 557 ձեռագիր, էջ
227ա-228ա։ Տե՛ս նաև Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 560—561։ Այստեղ սա-
կայն հիշատակարանի վերջը չի բերված՝ անընթեռնելի լինելու պատճառով։ Մեղ դժվարու-
թյամբ հաշտվեց, գրեթե լրիվ վերականգնելու հիշատակարանի բնագիրը։

20 Մատենադարան, ձեռ. № 1980, էջ 40ր։

սերում են Երզնկայի իշխանական նսւյն տոհմից, որի իշխանական իրավունքը և ազնվական Ժառանգական ճանաչվել էր դեռևս իշխանների և հավանաբար բյուզանդիայի կայսրների կողմից, հասկանալի է դարձնում նրանց բոլորի ազնվական տիտղոսներով հանդես դալու իրավունքը:

Ի մերում, Երզնկայում հայկական իշխանության և մեծ իշխանությամբ օժտված ու համընդհանուր ճանաչում գտած հայ իշխանի մասին շատ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում ՃՄ դարի սկզբի նշանավոր ճանապարհորդ՝ իսպանական թագավորի դեսպան Կլավիխոն, որի հաղորդած տեղեկությունները, սակայն, մեր պատմագրության մեջ պատշաճ ուշադրության ևն արժանացել մի մեծ թյուրիմացության հետևանքով:

Ամեն ինչ սկսվել է Թովմա Մեծոփեցու հաղորդած տեղեկություններից: Թվարկելով լենկ Թեմուրի 1395 թ. շահատակությունները Հայաստանի զանազան գավառներում, Մեծոփեցին հայանում է. «Ե՛ւ եկն դարձեալ յաշխարհն արեւելից եւ զնաց ի վերայ Երզնկայ քաղաքին սիրով էառ զնա, եւ զմեծ կաթողիկէն զսուրբ Սարգիսն ի հիմանէ քակեաց եւ զայլ եկեղեցիսն զամենայն կործանեաց շարահասութեամբ Թախարթան Պարոնին եւ այլ ամենայն տաճկաց քաղաքին»²¹:

Ելնելով վերոհիշյալից Ղ. Ալիշանն էլ եզրակացնում է, թե «թաթարաց բարեկամությունը շատ երկար շտեմեց, երբ որ սկսան իրենք ալ տկարանալ, և թուրք ցեղերն զօրանալ, որք ԺԴ քարուն մէջ տիրեցին այս քաղաքին և շրջակայից ասոնցմէ էր Թահարդան կամ Թախարդան, որ անձնատուր եղաւ Թէմուր Լէնկի (1393), և առաջնորդ ու զործակից անոր անբանացը, որոյ մէջ գործն այլ եղաւ Սարգսի շինած հոյակապ Ս. Փրկիչ կաթողիկէն քակելը, հանդերձ ուրիշ եկեղեցիներով»²²:

Բայց, ինչպես տեսանք, թաթարական իշխանության թուլացման և երկրի անիշխանության մատնված ժամանակ են հանդես դալիս հույժալու հայ իշխանն ու նրա ժառանգները, հետևաբար ասել, թե Երզնկան և Եկեղեցաց գավառը ՃԻՎ դարում ընդհանրապես անցան թուրքերի ձեռքը, ճիշտ չէ:

Սակայն այժմ մեզ առավել հետաքրքրողը Երզնկայի իշխան կամ պարոն Թահարթենի (=Թախարդան), հետ առնվող հարցերն են:

Կլավիխոն, որը Երզնկայում է եղել Եկեղաց գավառը Թեմուրի տիրապետության տակ անցնելուց ընդամենը մի քանի տարի հետո, օգտվելով ականատեսների պատմածներից, բավական մանրամասն նկարագրում է Երզնկայի մոտակա անցյալի իրադարձությունները և իր շրջանի անցքերը: Նա մասնավորապես խոսում է Երզնկայի իշխան Թահարթենի անձնավորության ու գործունեության մասին և նրա հաղորդած տեղեկությունները տրամագծորեն հակառակն են պնդում ինչպես Թահարթենի անձնավորության, այնպես էլ նրա վարած քաղաքականության վերաբերյալ: Հստակ վրավիտյի բացերն են շինել Արզիւնջան, որտեղ իր տեսած շրջանում էլ ապրում էին զշատ պաշտոնական անձնավորություններ և փարթամ վաճառականներ: Բնակիչների մեծադուրյն մասը եղել են հայերն ու հույները: Երզնկայի տերը, Թեմուրի տիրապետության տակ անցնելուց առաջ, եղել է Թահարթեն անունով մի մեծ ազնվական, որը բացի Երզնկայից, տիրել է նաև շրջակա հողերի ընդարձակ շրջանի, այդ թվում և Եկամակ, հավանաբար Կամախ անառիկ ամրոցին²³:

Որ Թահարթենը իրոք հղոր իշխան է եղել, հաստատվում է թեկուզ և այն փաստով, որ նա համարձակորեն ընդդիմանում է թուրքական սուլթան Բայազետի Կամախի անառիկ ամրոցը շանձնելու պահանջին²⁴:

Կլավիխոյի հաղորդածից պարզվում է նաև, որ Թահարթենը ոչ միայն պատճառ չի դարձել Երզնկայի եկեղեցիների ավերման, այլև, ընդհակառակը, թուրքական հարձակումից իր իշխանության սահմանները ապահովելու համար ստիպված լինելով ընդունել Թեմուրի գերիշխանությունը, շարունակում է հովանավորել քաղաքի և շրջակայքի հայ բնակչությանը ու փրկում նրան Թեմուրի վայրագություններից: Այս հանգամանքը խիստ զրգուրում է Երզնկայի թուրքերին, որոնք և բողոքում են Թեմուրին՝ Թահարթենի դեմ: Թուրքերը Թահարթենին մեղադրում են այն բանում, որ քրիստոնյաները Երզնկայում բոլոր տեսակետներից արտոնյալ վիճակում են, որ նրանց և կենդանիները ավելի ճոխ են և ընդարձակ, քան թուրքական մզկիթները և այլն²⁵:

21 Պատմութիւն Լանկ Թամուրայ... արարեալ թովմա վ. Մեծոփեցույ, Հրատ. Կ. Վ. Շահնաշարեան, Փարիզ, 1860, էջ 45:

22 Ղ. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց հայոց..., հ. Բ, Վենետիկ, 1921, էջ 411:

23 Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Երևան, 1932, հ. Ա., էջ 95—96:

24 Նույն տեղում, էջ 98:

25 Նույն տեղում, էջ 96—97:

Կլավիխոն հայտնում է նաև, որ Թահարթենը իր բարյացակամությունը հայերի նկատմամբ րացատրում է այն հանգամանքով, որ քաղաքի հիմնական արտադրողական տարրը քրիստոնյաներն են և նրանցից էին ստանում հիմնական եկամուտները: Սակայն Կլավիխոյի հաղորդած փաստերի ուշադրի զննումը բերում է այն համոզման, որ հանձինս Թահարթենի մենք գործունենք, ոչ թե քրիստոնյաներին հովանավորող մի խելացի թուրք իշխանավորի հետ, այլ մի իշխանի, որ բնիկ երդնկացի է, հավանաբար քրիստոնյա կամ միայն առերես մահմեդականություն ընդունած²⁶:

Նախ Կլավիխոն ինքը Թահարթենին անվանում է հայ իշխան: Նա հայտնում է, որ Սուլթան Ռայադեյոն ցանկանալով վրեժխնդիր լինել Թեմուրից և Թահարթենից՝ Սվադի գրավման և ավերման համար, «շարժուեց և առաւ այս Արզիւնջան քաղաքը հայ իշխան Թահարթենից»²⁷: Ընդունենք սակայն, թե Կլավիխոյի կողմից Թահարթենին հայ իշխան անվանելը թյուրիմացություն է, որը սպորդել է նրա ուղղեղությունը հայերեն թարգմանության մեջ: Բայց Կլավիխոն Թահարթենին, ոչ միայն հայ իշխան է անվանում, այլև հայտնում է, որ նրա կինը Տրապիզոնի հույն կայսեր զուտարն էր Անշուշտ, կարող էր նաև մի մահմեդական թուրք կամ թաթար իշխան լինել Տրապիզոնի կայսեր փեսան, սակայն հարցն այն է, որ այդ նշանավոր և հզոր իշխանը ունեցել է մեկ կին: Ի միջի այլոց այս հանգամանքը Կլավիխոն կողմնակի կերպով ակնարկում է մի քանի անգամ: Այսպես՝ նա հաղորդում է, որ Նրդնկան գրավելու ժամանակ Բայադեյոն գերի է վերցնում Թահարթենի կնոջը, սակայն պատվով ռաց է թողնում նրան: Մի բան, որ մեր կարծիքով պետք է վերադրել ոչ այնքան Բայադեյոնի ասպետական վերաբերմունքին, որքան նրա դիվանագիտական հմտությանը: Հասկանալի պատճառներով նա խուսափում է իր դեմ դրգռել Տրապիզոնի կայսրին այն պահին, երբ իր դեմ ունեն Թեմուրի պես մի հզոր թշնամի: Նույն հանգամանքը հաստատվում է նաև նրանով, որ Թահարթենի քրոջ որդին՝ Շահ ալին, Թեմուրից խնդրում է Թահարթենի ժառանգ ճանաչել իրեն, քանի որ Թահարթենը իր կնոջից զավակ չի ունեցել և իշխանությունը կտակել է ապօրինի զավակին: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս ակնարկվում է Թահարթենի մեկ կին ունենալու հանգամանքը: Ուշադրություն արժանի է նաև, որ Կլավիխոն խոսելով Նրդնկանի իր տեսած իշխանի մասին, որ Թահարթենի ապօրինի զավակն էր, Թեքեֆ Երան քուրմ շիանվանում, չնայած վերջինիս մոտ եղած մի շարք ազնվականների թուրք լինելու հանգամանքը՝ չեղարկում է:

Վերջապես շատ հետաքրքիր է, որ Թահարթենի մասին իբրև բարի և քրիստոնյաների իրավունքը պաշտպանող իշխանի՝ մեզ հասել է հայկական միջնադարյան մի գրույց: Այստեղ պատմվում է հետևյալը՝ «Պատմեաց Յակոբ վարդապետն. Կոյր մի յնդնկայն և ունէր վաթսուն հազար ղեկան և հանապազ այնու ուրախանայր: Եւ թուրք մի յաշեալ դողացաւ զայն: Եւ նա ելեալ աղաղակէր. և բազումք գային ողորմութիւն առնել նմա: Եւ անօրենն տեսեալ և նա զնաց ողորմութիւն առնել նմա: Եկն և երբեր նմա հաց: Եւ առեալ զհացն եկեր և ճանաչեաց զնա: Եւ նա բուռն եհար զնմանէ, աղաղակեաց ասելով:

- Սա առեալ զդրամն իմ:
- Եւ ասեն.
- Զիա՞րդ ճանաչեցիր:
- Եւ ասէ.
- Հացն դառնացաւ ի կոկորդ իմ:
- Եւ թախրաթանն առեալ զքառասուն հազար ետ ի նմա²⁸:

Ի միջի այլոց, Քյուրտյանը ևս մեջ բերելով Դախարդայի (=Թահարթենի) մասին Թովմա-Մեծոփեցու հաղորդածը, խոստանում է հետազայում ցույց տալ այդ հարցում Մեծոփեցու անհիմն լինելը: Առայժմ մենք չգիտենք, թե ինչ փաստարկներ ունի Քյուրտյանը, բայց ինչպես վերը ասվել է, նա այս Դախարդային նույնացնում է 1355 թ. հետո Նրդնկայում իշխած Նուրահարութգին Դախարդեն պեյի հետ, որ մեզ անհավանական է թվում ոչ միայն այն պատճառով, որ չի հաստատվում Թահարթենի թուրք լինելը, այլև այն պատճառով, որ այդ երկուսին իրարից բաժա-

²⁶ Մոտավորապես այս ժամանակ են հավատափոխ արվում, դեռևս իրենց ավատատիրական իրավունքները պահպանած, մի շարք հայ իշխաններ Սյունիքում և Մակվում, տե՛ս. Թովմա-Մեծոփեցու «Պատմութիւն Լանկ թամուրայ», Փարիզ, 1860, էջ 67—73:

²⁷ Հ. Հ ա կ ո յ ա ն, Ուղեգրություններ, հ. Ա, էջ 96:

²⁸ Մատենադարանի № 8076 ձեռագիր, էջ 72ա—72բ:

նում է գրեթե 45 տարի, իսկ այդ 45 տարիների ընթացքում Երզնկայում իշխել են եռուսուշա՝ և նրա հաջորդող առավաժաւեւ Սուլայիման հայ իշխանները:

Այս ամենից հետո բնականաբար հարց է առաջանում. թե ինչ ճանապարհով կարող էր Թա-հարթենի մասին աննպաստ կարծիք ստեղծվել հայ մատենագրության մեջ: Մեզ թվում է. այդ-ախի կարծիք ստեղծել է թուրքական պատմագրությունը, որն առհասարակ թշնամաբար է տրա-մադրված եղել նրա նկատմամբ: Պատճառը. թերևս այն է. որ դաշնակցելով Թեմուրի հետ նա-համառ դիմագրություն է ցույց տվել Սուլթան Բայազետին, որը Փոքր Ասիայի թուրքերի համար երկրպագության առարկա է եղել: Պատահական չէ. որ արաբ պատմիչ Արաբ շահը, որը իր իսկ խոստովանությամբ ռզտվել է ոչ միայն պատմությունից. այլև ընդհանրապես մահմեդական մի-ջավայրում հյուսվող վիպասանությունից. բավականին աննպաստ տեղեկություններ է հաղորդում Թա-հարթենի մասին²⁹:

Ամփոփելով վերը բերված փաստերը, կարող ենք ասել, որ սկսած XIII դարի կեսերից մինչև XV դարի սկզբները՝ այսինքն մինչև Երզնկայի նվաճումը օսմանցիների կողմից, Երզնկա քաղաքը և նրան կից Եկեղյաց և Դարանաղյաց գավառները որոշ ընդհատումներով կառավարել են հայ իշխանները: Այս հանգամանքը մեծապես նպաստել է այդ շրջանում Երզնկայի հայոց քաղաքա-կան, տնտեսական և մշակութային կյանքի վերելքին, շնայած հաճախակի կրկնվող այն անմարդ-կային արհավիրքներին, որոնց ենթակա էր նա այդ տարիներին:

АРМЯНСКОЕ КНЯЖЕСТВО ЕРЗНКА В XIII—XV ВВ.

Э. М. БАГДАСАРЯН

Р е з ю м е

В первой половине XIII в. армянская область Екегнад и г. Ерзнка находились под властью сельджуков. Однако, по свидетельству армянских и иностранных источ-ников, они сохранили свой национальный облик.

Во время монгольских набегов (1243 г.) армянское население Ерзнка оказало ге-роическое сопротивление чужеземным захватчикам.

Благодаря усилиям видного архиепископа Саргиса и его сына князя Ованеса в 50-х годах XIII в. вновь восстанавливается армянское княжество.

Факты, приведенные в рукописях, свидетельствуют о том, что армянское княжес-тво Ерзнка существовало с некоторыми перерывами вплоть до завоевания города османскими завоевателями (XV в.).

После Тер-Саргиса и князя Ованеса, в годы княжения наиболее видных предста-вителей этой династии—Григориса, Сулеймана, Хутлушаха, Тахартена—княжество Ерзнка продолжает сохранять и развивать свою экономику и культуру.

²⁹ Պատմություն լին թեմուրայ, Թարգ. ի տաճիկ բնագրէ Ա. վարդապետ, Տէր Յովհան-նիսեանց..., Երուսաղէմ, 1873, էջ 109 և այլն: Ընդհանրապես Արարշահի պատմությունը լի է շափազանցված և իրարամերժ տեղեկություններով: